

قساوت قلب؛ عوامل و پیامدها

حجت الاسلام والمسلمین محمدحسین افشاری*

مقدمه

قساوت قلب یکی از گناهان قلبی و دردناک‌ترین بیماری‌های روحی است که عقوبت‌هایی را به همراه دارد؛ نتیجه آن نیز گمراهی است: «... فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ أُولَئِكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ»^۱ وای بر آنان که قلب‌هایی سخت در برابر ذکر خدا دارند، آنها در گمراهی آشکاری هستند». قساوت قلب و مشتقات آن در شش آیه استفاده شده است.^۲ بی تردید اگر قساوت قلب درمان نشود، منشأ بسیاری از جنایات و کارهای خلاف اخلاق می‌شود؛ جنایاتی که امروزه در نقاط مختلف جهان از سوی برخی سردمداران زورور شاهد هستیم، همچنین کشته‌شدن کودکان و انسان‌های بی‌گناه در کشورهای مختلف توسط جنایتکاران جهانی تا حدّ زیادی ناشی از قساوت قلبی است؛ از این‌رو در این نوشتار با عوامل و پیامدهای قساوت قلب آشنا می‌شویم.

مفهوم‌شناسی

قساوت قلب به معنای از بین رفتن نرمی و رحمت دل است^۳ که در زبان فارسی از آن به سخت‌دلی و سنگدلی تعبیر می‌شود.^۴ طبرسی در تعریف اصطلاحی، آن را به معنای فاسدبودن دل می‌داند؛^۵ به عبارت دیگر به دل‌هایی که با دیدن صحنه‌های دردناک و شنیدن سخنان رقت‌آور

* دانش‌آموخته حوزه علمیه و دانشجوی دکتری.

۱. زمر: ۲۲.

۲. بقره: ۷۴؛ انعام: ۴۳؛ حدید: ۱۶؛ مائده: ۱۳؛ حج: ۵۳؛ زمر: ۲۲.

۳. محمد بن مکرّم ابن منظور، لسان العرب، ج ۵، ص ۱۸۱.

۴. علی اکبر دهخدا، لغت‌نامه، ذیل واژه سنگ‌دلی.

۵. فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان، ج ۶، ص ۲۴۷.

متأثر نمی‌شوند، قساوت‌مند گفته می‌شود.^۱ «قلب» از منظر قرآنی، منشأ فهم و ادراک معنوی است؛ البته مراد قلب باطنی است. قلب در حالتی می‌تواند وظیفه خود را به‌درستی انجام دهد که بیمار نباشد. قلب باطنی همانند قلب ظاهری ممکن است به انواع بیماری‌ها دچار شود. برای قلب باطنی، قساوت و سخت‌دلی، از شدیدترین نوع بیماری‌ها به شمار می‌آید. از حضرت امام صادق علیه السلام کلامی به نقل از حضرت عیسی علیه السلام آمده است: «مَا أَمْرَضَ قَلْبًا بِأَشَدَّ مِنَ الْقَسْوَةِ»^۲ هیچ قلبی به چیزی شدیدتر از قساوت، بیمار نشده است.

عوامل پیدایی قساوت قلب

مراجعه به متون دینی اعم از قرآن و روایات اهل بیت علیهم السلام، نمایان می‌شود برخی عوامل در شکل‌گیری قساوت قلب نقشی بنیادی دارد که می‌توان همه آنها را ذیل عنوان گناه قرار داد: «كَأَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ»^۳ این چنین نیست که می‌گویند، بلکه گناهایی که همواره مرتکب شده‌اند بر دل‌هایشان چرک و زنگار بسته است [که حقایق را افسانه می‌پندارند]. «رین» به معنای زنگاری است که بر اجناس قیمتی می‌نشیند، قلب هم مانند شیء باارزشی است که گناه همچون زنگارهایی بر آن می‌نشیند و موجب تیرگی و سختی آن می‌شود.^۴ امیر مؤمنان علیه السلام می‌فرماید: «مَا جَفَّتِ الدَّمُوعُ إِلَّا لِقَسْوَةِ الْقُلُوبِ وَ مَا قَسَتِ الْقُلُوبُ إِلَّا لِكَثْرَةِ الذُّنُوبِ»^۵ چشم‌ها [از اشک] خشک نمی‌شود، مگر به دلیل سنگدلی و دل‌ها سخت نمی‌شود، مگر به سبب زیادی گناهان.

عصیان و گناه، پرتگاه دل ماست
مسدود به روی عقل، راه دل ماست
خشکیدن اشک گرم از چشمه دل
گویای سقوط پایگاه دل ماست^۶

آیت‌الله مکارم شیرازی خاطره‌ای را این‌گونه نقل می‌کنند:

در یکی از تشریف‌ها به خانه خدا زمانی در مسجد الحرام نشسته بودم، جوانی نزد من

۱. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۷، ص ۹.

۲. منسوب به جعفر بن محمد امام ششم علیه السلام، مصباح الشریعة، ص ۷۸.

۳. مطففین: ۱۴.

۴. محسن قرآنی، تفسیر نور، ج ۱۰، ص ۴۱۸.

۵. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۶۷، ص ۵۵.

۶. جواد محدثی، برگ و بار، ص ۲۸۶.

آمد و گفت: "اولین بار است که به سفر حج آمده‌ام و به این مکان مقدّس مشرّف شده‌ام؛ ولی هیچ احساس معنویّت در من زنده نشد، شوق راز و نیاز با خدا و گریه و زاری به درگاه او را ندارم"، علّت را از من طلبید. در پاسخ گفتم: جوان، حتماً گناهان زیادی مرتکب شده‌ای؛ اوّل به درگاه خداوند از گناهانت توبه کن؛ سپس به زیارت و عبادت و مناجات پرداز.^۱

گفتی است قساوت قلب مراتب دارد؛ بدین معنا که نخست قساوت قلب با انجام مکروهات آغاز می‌شود و پس از آن انسان با انجام گناهان صغیره و کبیره، به وادی کفر و شرک در برابر خدای متعال قدم می‌گذارد.^۲

در ادامه این نوشتار به برخی از گناهان خاص پرداخته می‌شود که موجب قساوت قلب می‌گردد.

۱. لجاجت در برابر انبیای الهی

یکی از پلیدترین صفاتی که در قرآن از آن به صراحت یا مفهومی یاد شده و مورد سرزنش قرار گرفته است، لجاجت و اصرار بر سخنان و عقاید باطل است؛ چراکه منجر به تکذیب انبیا، آیات الهی و حتّی قتل انبیای الهی می‌گردد. در برخی آیات یکی از علل سخت‌دلی قوم بنی اسرائیل مخالفت و لجاجت در برابر موسی علیه السلام بیان شده است: «... ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً»^۳؛ سپس سخت شد دل‌های شما پس از آنکه مانند سنگ است یا سنگین‌تر از سنگ‌هاست.^۴ این امر نشان می‌دهد لجاجت در برابر اوامر انبیا و اولیای الهی، منجر به جسور شدن انسان در برابر فرامین الهی می‌شود و نتیجه آن چیزی جز قساوت قلب نیست. علامه طباطبایی در توضیح این آیه می‌فرماید: «آیه شریفه شدت قساوت قلوب آنان را این‌طور بیان کرده که "بعضی از سنگ‌ها احیاناً می‌شکافند، و نهرها از آنها جاری می‌شود"، و میانه سنگ سخت و آب نرم مقابله انداخته، چون معمولاً هر چیز سختی را به سنگ تشبیه می‌کنند؛ همچنان‌که هر چیز نرم و لطیفی را به آب مثل می‌زنند. می‌فرماید: سنگ با آن صلابتش می‌شکافد و انهار از آب نرم از آن بیرون می‌آید؛ ولی از دل‌های اینان حالتی سازگار با حق

۱. ناصر مکارم شیرازی، مثال‌های زیبای قرآن، ج ۱، ص ۸۲.

۲. عبدالله جوادی آملی، تسنیم، ج ۲، ص ۲۳۴.

۳. بقره: ۷۴.

۴. عبدالله جوادی آملی، تسنیم، ج ۵، ص ۲۱۷.

بیرون نمی‌شود، حالتی که با سخن حق و کمال واقعی، سازگار باشد.^۱

۲. پیمان شکنی

خدای متعال درباره پیمان شکنی قوم بنی اسرائیل می‌فرماید:

فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ
وَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خَائِنَةٍ مِنْهُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ فَاعْفُ عَنْهُمْ
وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ^۲

پس آنان را به سبب پیمان شکستن‌شان لعنت کردیم، و دل‌هایشان را بسیار سخت گردانیدیم، [تا جایی که] کلمات خدا را از جایگاه اصلی‌اش و معنای حقیقی‌اش تغییر می‌دهند، و بخشی از آنچه را [از معارف و احکام تورات واقعی] که به وسیله آن پند داده شدند، از یاد بردند [و نادیده گرفتند]، و همواره از اعمال خائنانه آنان جز اندکی از ایشان [که وفادار به پیمان خدایند] آگاه می‌شوی؛ پس [تا نزول حکم جهاد] از آنان درگذر و [از مجازات‌شان] روی گردان؛ زیرا خدا نیکوکاران را دوست دارد.

«درحقیقت آنها به جرم پیمان شکنی با این دو مجازات کیفر دیدند، هم از رحمت خدا دور شدند و هم افکار و قلوب آنها متحجر و غیرقابل انعطاف شد».^۳

طبرسی ذیل این آیه می‌نویسد:

این آیه نشان‌دهنده آن است که دل‌های آنان به دلیل عهد شکنی، گناه و خیانت، از لطافت و ظرافت و نرمش و حق‌پذیری به سنگدلی، خشکی و خشونت تغییر ماهیت می‌دهد و بدین‌سان، دل نیز بر اثر فریب، خدعه، شقاوت و گناه دگرگونی منفی می‌یابد و انسان از موجودی پرمهر، بشردوست، توحیدگرا، نرم‌دل و حق‌پذیر به موجودی سخت‌دل، حق‌ستیز، خشن و بی‌رحم تبدیل می‌گردد.^۴

۳. آرزوهای طولانی

از دیگر امور سبب قساوت قلب، آرزوهای طولانی دنیایی است. کسی که پیوسته می‌خواهد به

۱. محمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۲۰۳.

۲. مانده: ۱۳.

۳. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۴، ص ۳۱۲.

۴. فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان، ج ۵، ص ۵۹۹.

آرزوهای دنیایی خود برسد، در بسیاری از مواقع باید آنها را بر امور معنوی ترجیح دهد؛ ضمن آنکه چنین شخصی طبیعتاً برای رسیدن به آرزوهایش دوست دارد مرگ و آخرت همیشه به تأخیر بیفتد. چنین آرزوهایی همواره انسان را به خود مشغول می‌کند و باعث فراموشی آخرت می‌شود:

أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ^۱

آیا وقت آن نرسیده است که دل‌های مؤمنان در برابر ذکر خدا و آنچه از حق نازل کرده است خاشع گردد؟ و مانند کسانی نباشند که در گذشته به آنها کتاب آسمانی داده شد، سپس زمانی طولانی بر آنها گذشت و قلب‌هایشان قساوت پیدا کرد و بسیاری از آنها گنهکارند.

در این آیه عتابی از ناحیه خداوند به مؤمنین به دلیل قساوتی که دل‌هایشان را فراگرفته است و در مقابل ذکر خدا خاشع نمی‌شوند؛ حتی کتابی هم که از ناحیه خداوند نازل شده است، آنان را نرم نمی‌کند. همچنین در پایان آیه ایشان را به حال اهل کتاب تشبیه می‌کند که کتاب خدا بر آنان نازل شد و در اثر آرزوهای طولانی دل‌هایشان دچار قساوت گردید. بنابراین مؤمنان باید هوشیار باشند که اگر همانند اهل کتاب و به طور مشخص اهل یهود دچار آرزوهای طول و دراز شوند و در بند آنها گرفتار آیند، باعث می‌شود به قساوت قلب دچار شوند و نتیجه چنین امر آن خواهد شد که در مقابل ذکر خدا خاشع نباشند و پیام الهی برای آنها کارگر نباشد.

از سوی دیگر آرزوهای طولانی، یکی از رذایل اخلاقی است که انسان را به انواع گناهان آلوده می‌کند و نتیجه آن دوری از خداوند است: «لِيَجْعَلَ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ فِتْنَةً لِلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْقَاسِيَةَ قُلُوبُهُمْ»^۲ هدف این بود که خداوند القای شیطان را آزمونی قرار دهد برای آنها که در دل‌هایشان بیماری است و آنها که سنگدل‌اند. در حدیثی قدسی خداوند خطاب به موسی عليه السلام فرمود: «يَا مُوسَى لَا تَطَوَّلْ فِي الدُّنْيَا أَمَلَكَ فَيُقْسَوِ قَلْبَكَ وَالْقَاسِيَةَ الْقَلْبِ مِنِّي بَعِيدٌ»^۳ ای موسی، در دنیا آرزوی خود را دراز مکن که دلت سخت می‌شود و سخت‌دل، از من دور است».

۱. حدید: ۱۶.

۲. حج: ۵۳.

۳. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۳۲۹.

۴. زیاده‌گویی

پرحرفی یکی از عوامل قساوت قلب است؛ زیرا این امر در غیر از مسائل معنوی و یاد خدا، افزون بر غفلت از خداوند، انسان را در معرض انواع آفت‌های گناهان زبانی مانند غیبت، دروغ، تهمت، اذیت کردن مؤمن و... قرار می‌دهد. امام صادق علیه السلام می‌فرمایند: «حضرت مسیح علیه السلام پیوسته می‌فرمود: به جز ذکر خدا، سخن بسیار نگوید؛ زیرا آنان که به جز ذکر خدا سخن بسیار گویند، دل‌هاشان سخت است؛ ولی نمی‌دانند».^۱ رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «لَا تُكثِرُوا الْكَلَامَ بِغَيْرِ ذِكْرِ اللَّهِ فَإِنَّ كَثْرَةَ الْكَلَامِ بِغَيْرِ ذِكْرِ اللَّهِ قَسْوُ الْقَلْبِ إِنَّ أَبْعَدَ النَّاسِ مِنَ اللَّهِ الْقَلْبُ الْقَاسِي»؛^۲ جز ذکر خدا، سخن فراوان مگویند. به‌درستی که سخن فراوان به غیر از ذکر [و یاد] خدا موجب سنگ‌دلی است و دورترین مردم از خدا [انسان] سنگ‌دل می‌باشد».

نکته قابل تأمل دیگر اینکه همان‌طور که پرگویی منجر به قساوت قلب می‌شود، انسانی که عادت به زیاده‌خوری دارد، جایی در قلب او برای تابش نور معرفت باقی نخواهد ماند و قلبی که از نور معرفت خالی گردد، بی‌شک مبتلا به سختی و سنگدلی خواهد شد. در روایتی آمده است همان‌طور که کمی طعام موجب سلامتی بدن و صفای قلب می‌شود، در مقابل زیاده‌خوری موجب آسیب به جسم و سنگینی دل شود: «هرکه خوراکش کم باشد، تندرست و دل‌پاک است، پرخور بیمار و سخت دل است».^۳

۵. موسیقی غیرمشروع

یکی از مصادیق غنا، موسیقی مناسب مجالس گناه است که فقهای شیعه قائل به حرمت آن هستند.^۴ در قرآن^۵ و روایات دلایل حرمت این مسئله وارد شده است. به‌طور کلی، منظور از موسیقی غیرمشروع آن دسته از آهنگ‌هایی است که متناسب با مجالس گناه و فساد است. آثاری که این گناه می‌تواند به همراه داشته باشد، عبارت است از: خروج عقل از تعادل، بی‌حیایی، نفاق، ابتلای به زنا و فسادهای اخلاقی، نزول عذاب و دور شدن از رحمت خدا. در توصیه‌های رسول اکرم صلی الله علیه و آله به امیرالمؤمنین علیه السلام آمده است که سه چیز عامل قساوت است که یکی از آنها،

۱. همان، ص ۱۱۵.

۲. محمد بن حسن طوسی، الامالی، ج ۱، ص ۳؛ محمد قمی مشهدی، تفسیر کنز الدقائق، ج ۲، ص ۵۲.

۳. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۵۹، ص ۲۶۸.

۴. روح‌الله موسوی خمینی، استفتائات امام خمینی، ج ۵، ص ۵۷۹، سؤال ۶۷۲۱.

۵. حج: ۳۰.

گوش دادن به لهو است: «يَا عَلِيُّ ثَلَاثٌ يُفْسِيْنُ الْقَلْبَ اسْتِمَاعُ اللَّهْوِ وَ طَلْبُ الصَّيْدِ وَ إِتْيَانُ بَابِ السُّلْطَانِ؛^۱ علی، سه چیز قلب را سنگین می‌کند: شنیدن موسیقی، شکارهای تفریحی و رفتن به خانه فرمانروای ستمگر».

۶. ثروت اندوزی

بی‌شک مال و ثروت ابزار خوبی برای دستیابی به نیکی‌ها و خوبی‌هاست؛ به همین دلیل در قرآن آمده است: «كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ؛^۲ نوشته شده است بر شما گاهی که برسد یکی از شما را مرگ، اگر مالی باز گذاشته است وصیت برای والدین و نزدیکان». مفسرین «خیر» در این آیه را به مال و ثروت تفسیر کرده‌اند؛^۳ ولی کسانی هستند که از اموال زیادشان استفاده خوبی و خیر نمی‌کنند، در نتیجه فراوانی اموال سبب دوری آنها از خداوند و باعث قساوت قلب آنها می‌شود. علی عليه السلام می‌فرماید: «وَاعْلَمُوا أَنَّ كَثْرَةَ الْمَالِ مُفْسِدَةٌ لِلدِّينِ وَ مَقَاسَاةٌ لِلْقَلْبِ؛^۴ ثروت و مال زیاد هم دین انسان را فاسد می‌کند و هم موجب قساوت و سنگدلی می‌شود». سعد یکی از یاران پیامبر صلی الله علیه و آله بود. فقر او پیامبر را بسیار اندوهگین می‌کرد. روزی حضرت به او وعده داد اگر پولی به دستش برسد، به او بدهد تا با آن کار کند. اما مدتی گذشت و پولی دست پیامبر صلی الله علیه و آله نرسید. روزی جبرئیل بر پیامبر نازل شد و دو درهم به حضرت داد تا سعد آن را سرمایه خود قرار دهد. پیامبر صلی الله علیه و آله دو درهم را به سعد داد. اندک‌اندک وضع مالی سعد به اندازه‌ای خوب شد که در کنار مسجد مغازه‌ای گرفت و مشغول تجارت شد، اما دیگر برای نماز نمی‌آمد. وقتی پیامبر صلی الله علیه و آله از او پرسید چرا برای نماز نمی‌آیی؟ گفت: اگر اموال خود را بگذارم، ضایع می‌شود.^۵

پیامدهای قساوت قلب

بعد از آشنایی با عوامل شکل‌گیری قساوت قلب، بایسته است به برخی از پیامدهای آن نیز اشاره شود. در آیات قرآن و روایات، برای قساوت قلب پیامدهای متعددی بیان شده است که در ادامه

۱. فضل بن حسن طبرسی، مکارم الأخلاق، ص ۴۴۰.

۲. بقره: ۱۸۰.

۳. محمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۴۳۹.

۴. حسن ابن شعبه حرانی، تحف العقول، ص ۲۰۰.

۵. سیدعلی اکبر صداقت، یکصد موضوع پانصد داستان، ص ۷۴.

به برخی از آنها اشاره می‌شود.

۱. دوری از رحمت خدا

یکی از پیامدهای قساوت قلب، دوری از رحمت خدای متعال است. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌فرماید: «إِنَّ أْبَعَدَ النَّاسِ مِنَ اللَّهِ الْقَلْبُ الْقَاسِي؛^۱ دورترین مردم از نزدیکی به درگاه الهی کسی است که قساوت دل داشته باشد».

۲. عدم استجابیت دعا

انسانی که با قساوت قلبش از نزدیکی به رحمت الهی دور شده است، دیگر دعایش مستجاب نمی‌شود. امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام فرمود: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَا يَسْتَجِيبُ دُعَاءَ بَظْهَرِ قَلْبٍ سَاهٍ؛^۲ به درستی که خدای عزوجل اجابت نکند دعایی که از روی دل سخت و با قساوت باشد».

۳. دوری از امور خیر

از جمله چیزهای خوشایند خداوند، انجام کارهای خیر است؛ ولی اگر انسان سنگدل شد، از امور خیر محروم خواهد شد. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود: «الْقَاسِي الْقَلْبِ الْبَعِيدُ مِنْ كُلِّ خَيْرٍ يُرْجَى غَيْرُ الْمَأْمُونِ مِنْ كُلِّ شَرٍّ يَنْتَقَى؛^۳ انسان سخت‌دل از هر خیری که بدان امید می‌رود، دور است و از هر شری که از آن پرهیز می‌شود، از آن ایمن نیست».

۴. ارتکاب جنایت

قساوت قلب، یعنی مرگ عاطفه و احساسات انسان. کسی که عاطفه و احساسات در او نابود شد، دست به هر نوع گناه و جنایتی می‌زند و گاه به حدی می‌رسد که از خونریزی لذت می‌برد؛ همچون بُسْر بن ارطاة، هیتلر، صدام، رژیم اشغالگر اسرائیل و ... . حجاج بن یوسف ثقفی در طول حکومتش، صدویست هزار نفر را کشت. بُسْر بن ارطاة از فرماندهان سپاه معاویه در جریان جنگ صفین و از سفاکان تاریخ است. او در جریان حملاتی به شهرهای مکه، مدینه و یمن، شیعیان علی عَلَيْهِ السَّلَام را می‌کشت و در مدینه خانه‌های اصحاب علی عَلَيْهِ السَّلَام را بر سرشان خراب می‌کرد و هر جا از دوست‌داران حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَام می‌یافت، آنها را وحشیانه می‌کشت. او در یمن زنان مسلمان را به اسیری و بردگی می‌گرفت و آنان را می‌فروخت و کودکان خردسال را سر

۱. محمد بن حسن طوسی، الامالی، ص ۴.

۲. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۴۷۴.

۳. همان، ص ۲۹۱.

می‌برید.^۱

۵. نپذیرفتن حق

یکی از پیامدهای قساوت قلب، عدم حق‌پذیری است؛ یعنی برخی از تهدید، مجازات و سرنوشت ظالمان و مستکبران عبرت نمی‌گیرند:

و لَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَىٰ أُمَمٍ مِّن قَبْلِكَ فَأَخَذْنَاهُمْ بِالْبَأْسَاءِ وَالصَّرَاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ * فَلَوْ
لَا إِذْ جَاءَهُمْ بَأْسُنَا نَضُرَّعُوا وَ لَكِن قَسَتْ قُلُوبُهُمْ؛^۲

ما به سوی امت‌هایی که پیش از تو بودند، [پیامبرانی] فرستادیم؛ [و هنگامی که با این پیامبران به مخالفت برخاستند،] آنها را با شدت و رنج و ناراحتی مواجه ساختیم؛ شاید [بیدار شوند و در برابر حق،] خضوع کنند و تسلیم گردند. چرا هنگامی که مجازات ما به آنان رسید، [خضوع نکردند و] تسلیم نشدند؟ بلکه دل‌های آنها قساوت پیدا کرد.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

۱. ابن‌شعبه حرانی، ابومحمد، تحف العقول، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶ ش.
۲. ابن‌منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ ق.
۳. تبریزی، جواد، استفتانات جدید، قم: سرور، ۱۳۸۵ ش.
۴. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، قم: اسراء، ۱۳۷۹ ش.
۵. حویزی، عبدعلی بن جمعه، نورالثقلین، محقق: هاشم رسولی، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
۶. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۵ ش.
۷. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع‌البیان، مترجمان: هاشم رسولی و دیگران، تهران: نشر فراهانی، ۱۳۵۱ ش.
۸. طوسی، محمد بن حسن، الامالی، محقق: صادق حسن‌زاده، قم: اندیشه هادی، ۱۳۸۸ ش.
۹. قرائتی، محسن، تفسیر نور، قم: مؤسسه در راه حق، ۱۳۷۵ ش.
۱۰. قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا، کنز الدقائق، محقق: حسین درگاهی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۷ ش.

1. <https://hawzah.net/fa/LifeStyle/View/5205>.

۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، قم: اسوه، ۱۳۷۵ ش.
۱۲. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، بیروت: دار احیاء التراث عربی، ۱۳۶۸ ش.
۱۳. محدثی، جواد، برگ و بار، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۶ ش.
۱۴. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران: صدرا، ۱۳۸۹ ش.
۱۵. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، اخلاق در قرآن، قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب، ۱۳۸۴ ش.
۱۶. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ ش.
۱۷. مکارم شیرازی، ناصر، مثال‌های زیبای قرآن، قم: نسل جوان، ۱۳۹۳ ش.
۱۸. منسوب به جعفر بن محمد، امام ششم علیه السلام، مصباح الشریعة، چ اول، بیروت: اعلمی، ۱۴۰۰ ق.
۱۹. موسوی خمینی، روح‌الله، استفتانات امام خمینی علیه السلام، تهران: مؤسسه تنظیم نشر و آثار امام خمینی علیه السلام، ۱۳۹۲ ش.